

**CENTAR ZA ISTRAŽIVANJA RELIGIJE
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

PREDLOG POLITIKE

**unapređenja saradnje crkava i verskih zajednica,
organizacija građanskog društva i javnih vlasti u Srbiji**

Beograd, 2010.

Izdavač
Beogradska otvorena škola

Masarikova 5/16, Beograd

tel.: (011) 30 65 800

faks: (011) 36 13 112

imejl: bos@bos.rs

veb sajt: www.bos.rs

Za izdavača:

Vesna Đukić

Priredivač:

Milan Sitarski

Dizajn i priprema za štampu:

Damir Matić

Štampa:

Dosije

Tiraž

300

Organizacije građanskog društva Beogradska otvorena škola i Hrišćanski kulturni centar izvele su, uz podršku Delegacije Evropske komisije u Srbiji, projekat „Osnazivanje ljudskih i verskih prava za demokratsku Srbiju“ u periodu od decembra 2008. do februara 2010. Ovaj predlog za praktičnu politiku je jedan od rezultata tog projekta.

Rezime: Tradicionalne koncepte jedinstva religije i politike je danas, negde radikalno i uz burne reakcije, potisnuo sekularni koncept njihovog razdvajanja. Prejudiciranje društvene konzervativnosti crkava i verskih zajednica i nužnosti njihovog ograničavanja na privatnu sferu stvara mnoge društvene probleme. Savremene demokratije poznaju tri modela odnosa crkava i verskih zajednica sa državom: *Model potpune odvojenosti*, *Model državne vere ili državne Crkve*, i kompromisni *Model kooperativne odvojenosti*, blizak evropskom trendu kooperacije vlasti i svih aktera građanskog društva. Pluralizam i tehnološki razvoj donose mogućnosti međusobnog, kao i dijaloga crkava i verskih zajednica sa drugim akterima, ali i rizike relativizma, sekularizacije same religije i slabljenja autentične religioznosti.

Strogo normiran i beskompromisan, verski identitet određuje celokupnu egzistenciju čoveka. Sa drugim, društveno uslovljenim identitetima, povezuju ga verovanja, vrednosti, kultura, pripadnost zajednici, običaji i pravila. Prvenstvom univerzalnih, verskih, nad partikularnim vrednostima mogu se izbeći etnifikacija i politizacija vere, suprotne njejoj univerzalnosti, stvorene vezivanjem crkava i verskih zajednica sa političkim strukturama. Religija često preobražava i održava druge identitete, mada oni danas često nadjačavaju nekada dominantan religijski, a u nedemokratskim režimima ga čak i zamenjuju. Poistovećivanje svih oblika etničke pripadnosti sa nacionalnom, nužno politizovanom, nosi rizik instrumentalizacije i sukoba, što se može prevazići jačanjem kulturnih nad političkim komponentama nacije, kao što je slučaj u EU.

Na Balkanu, graničnom pojasu religija, „evropskom Bliskom Istoku“, česti su netrpeljivost, strah od drugog, odsustvo dijaloga, neadekvatni postupci domaćih i stranih elita, nerazvijenost društva, otpor inovacijama, ceremonijalno - folklorna religioznost, loš položaj manjina i konfliktni, manipulativni potencijal prožimanja vere i nacije u postkomunističkom „ideološkom vakuumu“. Usled uloge religije u izgradnji nacija, skorašnjih nedemokratskih režima, sukoba, izolacije, manipulacija identitetom, društva Balkana se nekad, za razliku od zapadnih *postsekularnih*, smatraju *predsekularnim*.

Usled dubokih podela i predrasuda, slabo je iskustvo većine društvenih aktera Srbije u javnom dijalogu za postizanje konsenzusa oko opštih interesa. Vladavina prava, primena zakona, politička odgovornost, zaštita ljudskih prava, politički aktivizam, stabilnost političke scene i nezavisnost i kompetentnost medija nisu na zadovoljavajućem nivou. Bez ozbiljnih debata o realnom stanju i iskustvima drugih društava, tvrdnje o klerikalizmu i političkoj pristrasnosti crkava i verskih zajednica polarizuju javnost. U mnogim delovima zemlje ima primera dobrih međuverških i međuetničkih odnosa čak i tokom ratova u zemlji i okruženju.

Sistemska saradnja crkava i verskih zajednica sa vlastima u obrazovanju, socijalnom radu i zdravstvu je nedovoljno razvijena. Uzroci toga su su nedovoljno iskustvo aktera, nedogovarajući institucionalni okvir i mehanizami, česti ideološki pristupi pitanjima slobod-

de izbora i ravnopravnosti, nedovoljno poverenje, nejasno definisanje nadležnosti i odgovornosti, tehnički, materijalni, finansijski, kadrovski i organizacioni kapaciteti i odnos dela javnosti prema nekim ugroženim grupama. Svi pomenuti problemi su do sada rešavani primenom evropskih metoda prilagođenih specifičnostima Srbije i novostečenim domaćim iskustvima, uz primetna poboljšanja situacije. Ovaj dokument sadrži preporuke mera i aktivnosti za njihovo još efikasnije i brže prevazilaženje kroz saradnju crkava i verskih zajednica, organizacija građanskog društva i javnih vlasti, u skladu sa univerzalnim demokratskim načelima.

1. RELIGIJA, DRUŠTVO, POLITIKA, IDENTITET I ETNICITET - U PROŠLOSTI I U SAVREMENOM SVETU

1. 1. Složenost fenomena individualnog i kolektivnog identiteta: Vera i identitet su vrlo složeni konstrukti i bitne determinante ljudskog života. Identitet se uvek konstituiše u nekom kontekstu, najčešće kulturnom, koji primarno određuje ideologiju, svetonazore (pogled na svet), obrasce zajedničkog načina života, mišljenja i iskustva, oblike i sadržaje saznanja, kao i vrednosni referentni okvir koji ukazuje šta je poželjno a šta ne u datoj kulturi. Identitet je, dakle, znatno uslovljen socijalnim kategorijama koje određuju individualnu orijentaciju čoveka, ali se on i zadobija tokom života i delom počiva i na slobodnom izboru. Individualni aspekti identiteta se uspostavljaju po principu razlike u odnosu na drugog i odgovaraju na pitanje „ko sam ja?“, a kolektivni po kriterijumu sličnosti sa drugima, odgovarajući na pitanje „gde pripadam?“. Individualni identitet je jedinstven i neponovljiv, a kolektivni su raznovrsni (religijski, nacionalni, politički, rodni, profesionalni, klasni, socijalni, kulturni, itd.) i mogu se u jednoj ličnosti prožimati i dopunjavati. Zavisno od društvenih prilika stavlja se snažniji akcenat na pojedine kolektivne identitete, pa je npr. krajem 20. veka na Balkanu nacionalni identitet potisnuo gotovo sve ostale.

1. 2. Specifičnosti verskog identiteta: Verski identitet je kod velikog broja ljudi jedan od najsnažnije ukorenjenih i od presudnog uticaja i na individualni i društveni život. Religija kroz istoriju pruža čoveku sliku sveta i pomaže mu da uz svest o sopstvenoj ograničenosti nađe konačne odgovore o smislu postojanja, glavnim zadacima, načinima njihove realizacije, nagradama za uspeh i kaznama za neuspeh. Objektivne vidove religije (sveti spisi, predanja, rituali, simboli, učenja, navike, prakse) lakše je analizirati i upoređivati nego subjektivne (iskustva, stavovi, motivacija, mišljenje, vera itd.). Autentična religioznost ne podrazumeva samo vršenje rituala već i usmeravanje celovite egzistencije čoveka - duhovne, duševne i telesne, ka ostvarenju sadržaja vere, u moralnom, saznajnom i običajnom smislu. U veri se život čoveka konstituiše polazeći od božanskog, nadljudskog, koje je primarno i fundirajuće, a taj postulat vernik praktikuje i u individualnim i kolektivnim aspektima života. Oko verskog identiteta nema kompromisa, jer je definisan normativnim okvirom verskih spisa, mada u praksi često ima otklona od tog imperativa.

1. 3. Univerzalno i partikularno kroz istoriju – odraz složene ljudske prirode:

Odnos religijskog sa etničkim, političkim i drugim društvenim (socijalnim) identitetima je složen koliko i ljudska priroda, pa njegovo razmatranje zahteva izrazitu naučnu multidisciplinarnost. Univerzalnost učenja većine svetskih religija nije u istoriji lišila crkve i verske zajednice izazova njihove etnifikacije i politizacije. Veza religioznosti i društveno uslovljenih identiteta, uključujući etničke i političke, su kategorije izrazito međuzavisne sa univerzalnim vrednostima zasnovanim na verovanju, prisutne u iskustvu svih pojedinaca i grupa - pripadnost, predstava o sebi, svetu, natprirodnom i svetom. Društvena komponenta čoveka podrazumeva pripadnost konkretnoj zajednici, najčešće i etničkoj i političkoj, a time i prihvatanje životnih praksi, pravila i sistema vrednosti koje nisu univerzalne poput religijskih, ali odražavaju i štite interese konkretnih društava i pojedinaca. Univerzalističke religije, npr. hrišćanstvo i islam, u svoje projekte spasenja uključuju sve ljude, bez obzira na rasu, naciju, opredeljenje ili status, dok etničko i političko podrazumevaju svojevrsni ekskluzivizam. Veliki problemi nastaju etnifikacijom i politizacijom religijskog kroz uspostavljanje bliskih veza doktrinarno univerzalističkih crkava i verskih zajednica sa strukturama političke moći. Religijsko, etničko i političko mogu koegzistirati i bez poistovećivanja, stranog religijskom univerzalizmu, ali samo uz očuvanje religijskog i univerzalnog i njegovu dominaciju nad partikularnim - etničkim i političkim, čije je neke elemente u tom cilju nekada nužno čak i delimično dekomponovati.

1. 4. Kultura kao oblast posredovanja između religije i etniciteta: Uzajamno obogaćivanje religije i društveno uslovljenih identiteta se uglavnom odvija kroz *inkulturaciju*, proces u kome društveno utemeljena kultura sadržinski ispunjava religiju, dok se etničko i političko obogaćuju religijskim kroz prihvatanje univerzalnih duhovnih vrednosti. Kultura je polje mogućeg plodotvornog susreta i prožimanja religije i društveno uslovljenih identiteta. Jedno od najmoćnijih sredstava izražavanja religije je kultura, a njena posrednička uloga je često pospešena njenom etničkom i političkom zasnovanošću. Primer za to su nacionalne kulture, koje često imaju kapacitet da bez pretapanja sjedinjuju univerzalno i partikularno. Hrišćanska, islamska i druge kulture su preobražavale elemente iz ranije paganskih društava, dajući im tako novo značenje i dimenziju, što svedoči o kapacitetu religije da produktivno preobražava, ali i održava kulturu, mada u istoriji postoje i drugačiji primeri. Nesklad religijskih sa kulturnim vrednostima, obrascima i praksama često otežava ulogu kulture kao medijuma između religije i etničke/političke zajednice, a nekada dovodi do formalnog usvajanja univerzalne religije koja se prilagođava etnički i društveno zasnovanoj kulturi, umesto obrnutog procesa. Pojavni oblici religije i društvenih identiteta se istorijski menjaju, pa ih treba objektivno posmatrati i iznova otkrivati, kako bi se identifikovala njihova trajna konceptualna jezgra, pokazalo da je religija neuporedivo univerzalniji fenomen od etnosa i političke pripadnosti i uspostavila odgovarajuća hijerarhija vrednosti među njima, a kultura mogla da odigra prirodnu ulogu mosta između njih.

1. 5. Tradicionalni koncepti odnosa vere i politike i izazovi modernosti:

Problemi u odnosima crkava i verskih zajednica sa drugim društvenim akterima, ali i religije sa politikom, etnicitetom i drugim oblicima ljudskog grupisanja, potiču i iz suprotnih koncepata uređenja tih odnosa. U ranijim epohama su političke i etničke zajednice bile religijski utemeljene, uz svojevrsnu simbiozu crkava i verskih zajednica sa vlastima. Dihotomija duhovnih i svetovnih vlasti je postojala, ali su ti institucionalni okviri života tradicionalnog čoveka bili u idealnom smislu usklađeni, uz podelu funkcija. Česta kršenja tog ideala su smatrana ekscesima, koji ga konceptualno nisu ugrozili, ni u hrišćanskom ni u islamskom svetu. U modernoj epohi su takvi koncepti radikalno kritikovani, a od 18. veka je društveni uticaj religije znatno umanjen. U debatama pluralnih društava su česte predrasude da su crkve i verske zajednice nužno protiv tekovina modernosti i nespremljene za dijalog sa njihovim zastupnicima, jer prirodnim smatraju jedino tradicionalno, vrednosno homogeno i staleški hijerarhizovano društvo. Zaista ima primera svrstavanja crkava i verskih zajednica uz konzervativne društvene aktere, ali njihovog prilagođavanja duhu vremena, što neki nazivaju „preobražavajućim prihvatanjem“ modernosti.

1. 6. Izazovi etnifikacije: Kako u predmodernim, tako i u modernim društvima, odvijali su se procesi etnifikacije (povezivanja određene društvene grupe u etničko-identitetski zasnovan sistem) i konstituisanja političkih zajednica, uključujući i države. Pojmovi etničko i nacionalno se često poistovećuju, iako je nacija samo jedan od etničkih, ali i političkih i kulturnih oblika organizovanja društva, nastao u modernoj epohi. Većina ratova do 17. veka je bila obeležena religijskim razlozima, ali od tada uglavnom prevlađuju svetovni (nacionalni, politički, ideološki, državni). Do sekularizacije zapadnog društva bilo je teško odvojiti etničke i političke od religijskih identiteta i sistema vrednosti, iako su njihovi izvori i načini prenošenja različiti (do religijskih se dolazi deduktivno, usvajanjem objavljenih učenja, a do društveno uslovljenih indukcijom - iskustveno). Sekularizacija je razdvojila sveto od svetovnog i religiju i veru od etničkih i političkih zajednica, što omogućava jasnije definisanje njima odgovarajućih saznanjnih i vrednosnih sistema.

1. 7. Religija i nacija pod uticajima politike, ideologije i države: U modernoj epohi nacija potiskuje druge oblike etničke identifikacije i organizovanja, od kojih se razlikuje svojom nužnom politizacijom, tj. vezanošću uz nacionalnu državu, pokret ili ideologiju. Te komponente nacije nose rizik političke i ideološke instrumentalizacije nacionalne kulture, čak i religije, što je dovodilo do međuetničkih sukoba, nekada prepoznatih i kao međureligijski. Verska pripadnost određenih populacija se nekada transformiše u identitete nastale u modernoj epohi, koji nekada snagom uticaja prevazilaze i samo religijsko verovanje („svetovne religije“). Moderni totalitarizam i autoritarizam se često opravdavaju stavom da logično proizlaze iz učenja i organizacione strukture većine crkava i verskih zajednica, što zanemaruje pravo na slobodan izbor pojedinca u demokratskom društvu da li će prihvatiti autoritet Boga i verskih poglavara, koje ne postoji u samim totalitarnim i autoritarnim režimima u vezi sa njihovim ideologijama i liderima. Jačanje kulturnih nad političkim komponentama nacije pogoduje njenoj unutrašnjoj

koheziji, ali i zbližavanju sa drugim nacijama. Taj proces je danas pospešen vidljivim slabljenjem političke relevantnosti nacionalnih država, ekonomskom i kulturnom globalizacijom i regionalnim integracijama, npr. razvojem Evropske unije, u kojoj se koncepti nacije kao prvenstveno kulturno-identitetske zajednice i nadnacionalno regulisane politike i ekonomije mire na do sada najefikasniji način u istoriji.

1. 8. Izazovi sekularizma: Danas su u sferi odnosa crkava i verskih zajednica sa državom i drugim društvenim akterima najrasprostranjeniji koncepti zasnovani na ideji sekularizma – utemeljenja političke zajednice na nereligijskim osnovama. U sredinama u kojima su vlasti pod sekularizacijom podrazumevale negativan stav prema crkvama i verskim zajednicama, njihove institucionalne veze su bile zabranjene, što je pratilo idejne i teorijske sukobe. Mnogi delovi sveta su iskusili tragične posledice ovakve politike. Radikalnim suprotstavljanjem verske i građanske sfere zanemaruje se potreba ogromnog broja ljudi da ove sfere slobodno uskladi u okviru svoje ličnosti, što i verska učenja i sekularni sistemi ideja prepoznaju kao najveću ljudsku vrednost. U nekim zemljama se, međutim, sekularizacija smatra zaštitom crkava i verskih zajednica od političkih uticaja.

1. 9. Odgovori crkava i verskih zajednica: Mnoge crkve i verske zajednice tvrde da je religija u modernom društvu marginalizovana, diskriminisana i potisnuta u privatnu sferu. Takođe, naglašavaju da vera jeste privatna stvar i slobodan izbor pojedinca a ne države, ali da se ona ispoljava javno i da je njeno potiskivanje iz javne sfere verski progon, neprimeren pluralističkoj demokratiji. Sama javna sfera se često poistovećuje sa državnom, što zanemaruje niz društvenih aktera i odnosa makar delimično autonomnih od vlasti. Stoga je važno razmotriti šta se tačno podrazumeva pod sferom privatnog, šta državnog, a šta javnog i da li se ove sfere u nečemu poklapaju.

Stavovi neutemeljeni u verskim učenjima, mahom su svrstavali crkve i verske zajednice uz konzervativne političke snage, smanjivali njihov uticaj na aktere uspešnih društvenih promena i jačali predispozicije za ateizaciju modernih društava. Na to su crkve i verske zajednice nekada reagovala povlačenjem iz javnog života i više ili manje oštrom osudom savremenog društva. Nekada su, međutim, izbegavale rizike društvenog konzervativizma, pozivajući vernike da u promenama učestvuju ravnopravno sa ostalima, bez ekskluzivizma, ali nedvosmisleno i otvoreno zastupajući vrednosti i ciljeve zasnovane na svojoj veri, kao aktivisti stranaka i organizacija građanskog društva koje najčešće nisu institucionalno vezane za crkve i verske zajednice.

1. 10. Pravno uređenje odnosa crkava i verskih zajednica sa državom: Pravna nauka i praksa su formulisale različite modele uređivanja odnosa crkava i verskih zajednica sa državom i ostalim akterima. Gotovo sve pravne škole se slažu da je država ekskluzivni nosilac suvereniteta i da se interno, kanonsko pravo crkava i verskih zajednica mora uskladiti sa njenim zakonima. U nekim zemljama je poseban segment državnog pravnog sistema *državno – crkveno pravo*, u čiji domen spada: registracija, finansije, imovina, medijska i izdavačka prava crkava i verskih zajednica; verska nastava; prisustvo crkava i verskih zajednica i verskih simbola u javnim ustanovama;

odnos verskog i građanskog braka i verskih i državnih praznika; status diploma i zvanja verskih obrazovnih ustanova u javnom školstvu; pravila odevanja u verskim i državnim ustanovama; specifičnosti sudskog svedočenja duhovnika; verska zakletva javnih funkcionera; verska propaganda, prozelitizam i sl.

Tri do sada iskristalisana osnovna modela odnosa crkava i verskih zajednica sa državom simultano postoje u različitim demokratskim zemljama, ali mnogi akteri model kome su skloni predstavljaju kao jedini primeren demokratskim standardima. Svaki od njih ima svoja ograničenja, ali može i treba da se prilagodi konkretnom društvu i njegovom problemima, normativno i u sferi primene. *Model odvojenosti države od crkava i verskih zajednica*, nastao u Francuskoj, zasnovan je na načelu laiciteta, tj. odsustva svakog mešanja i dodirivanja države i crkava i verskih zajednica. Glavna protivrečnost modela je prelazak verskih objekata u vlasništvo države, što otvara dileme oko prava i obaveza njihovog održavanja i podizanja novih. Dominacija države nad crkvama i verskim zajednicama postoji i u Turskoj, gde versku nastavu finansira i kontroliše država (samo za sunitske muslimane), a tako školovani verski službenici nemaju pravo rada u državnoj službi. U obe zemlje je iskustvom stečena svest o nemogućnosti potpunog odvajanja duhovne od javne sfere, pa je militantni laicizam, neprijateljski prema crkvama i verskim zajednicama, prerastao u tzv. menadžmentski, u kome država vrši deo nadležnosti vezanih za verske potrebe. U SAD stroga institucionalna odvojenost države od crkava i verskih zajednica nije praćena potiskivanjem religije iz javnog života. Ustavom je izričito zabranjeno uspostavljanje državne religije, ali i utvrđeno pravo na slobodno ispovedanje vere. Religija je duboko utkana u politički život i mnoge institucije (slogani na novčanicama, himna, zakletve i inauguracije zvaničnika, itd.), što se mahom ne smatra narušavanjem sekularnosti. *Model državne vere ili državne Crkve* podrazumeva zadržavanje nekih institucionalnih veza države sa crkvama i verskim zajednicama, npr. statusa državne crkve i zakonske snage njenog kanonskog prava (Grčka), ili preplitanja državnih i verskih zakonodavnih i izvršnih funkcija (V. Britanija). Švedska je nedavno napustila ovaj model. *Model kooperativne odvojenosti države od crkava i verskih zajednica* je nastao u Nemačkoj, Austriji i Belgiji, radi prevazilaženja ograničenja, protivrečnosti i krajnosti prva dva, a neki elementi su primenjeni u Španiji i Italiji. Poslove od zajedničkog interesa za državu i crkve i verske zajednice one obavljaju u kooperaciji, u koju ulaze svojevolljno. To je deo evropskog trenda kooperativnog uređivanja društvenih odnosa i uključivanja svih zainteresovanih aktera u rešavanje problema od šireg značaja, za šta je pretpostavka njihov institucionalizovani dijalog na svim nivoima (uključujući i EU), čiji rezultati mogu da utiču na formulisane politika i poteze donosilaca odluka.

1. 11. Izazovi savremenog doba, pluralizma i dijaloga: Pitanja uloge crkava i verskih zajednica u društvenom i političkom životu danas se reafirmišu, posle dugog perioda u kome su smatrana apsolviranim. Ona su kompleksna kao i sama religija, savremeni društveni i politički život i društveno polje u kome deluju crkve i verske zajednice i ostali akteri. Država, nacija, podela na levicu i desnicu i drugi do skora neupitni konceptualni okviri političkog života danas se radikalno menjaju i preispituju. Hrišćansko-

demokratske stranke, akteri do sad najuspešnijeg pokušaja zastupanja verski utemeljenih vrednosti u demokratskoj politici, takođe prolaze kroz procese promena, što ostavlja traga na njihovim programima i delovanju, a slične stranke poslednjih decenija nastaju i u zemljama koje nisu većinski hrišćanske. Širom sveta raste društveni i politički značaj religije, delimično i usled krize identiteta u mnogim zajednicama izazvane globalizacijom, pa neki mislioci razmatraju mogućnost „sukoba civilizacija“, kojoj se, na tragu međureligijskog dijaloga, suprotstavlja ideja njihove saradnje.

Pluralističko društvo donosi u oblasti izražavanja, očuvanja i razvijanja religijskih i društveno uslovljenih identiteta i definisanja njihovih odnosa rizik relativističkog izjednačavanja, tj. obezvređivanja svih društvenih vrednosti, ali i mogućnost iskrenog dijaloga i upoznavanja drugoga i drugačijeg od sebe, koja se za religije danas otvara praktično prvi put u istoriji ovim intenzitetom. U pluralizmu među različitim izvorima iskustava, vrednosti i svetonazora nijedan nema preimućstvo nad drugima, već koegzistiraju bez zajedničkog teoretsko-praktičnog principa koji bi ih precizno strukturisao i njima ovladao, iz kojeg bi bili lako pojmljivi i razumljivi. Religija i danas artikuliše ono što čoveku nedostaje i čuva oblike društvenog i ličnog zajedničkog življenja, narušene tehnološkim napretkom i društvenom racionalizacijom, pre svega porodicu. Po Habermasu, time izazvanu „melanholiju današnjeg čoveka“ pluralističko društvo treba da prevazilazi što harmoničnijim suživotom „religiozno muzikalnih i nemuzikalnih“ mislilaca.

Danas su crkve i verske zajednice u snažnoj interakciji sa ostalim akterima. To pogoduje skladnim društvenim odnosima, ali otvara prostor preteranom uplivu shvatanja i metoda svojstvenih sekularističkom svetonazoru u religioznu svest vernika i klerika, koji ih često preuzimaju i prenose. Uzrok toga su verovatno potreba crkava i verskih zajednica za očuvanjem društvene relevantnosti i prilagođavanje retorike komunikaciji sa drugim akterima, ali se postavlja pitanje primerenosti tom cilju forme, stila i načina slanja poruka vernicima i njihove ubedljivosti i autentičnosti. Čak i međureligijski dijalog može imati takve efekte ako se komunikacija crkava i verskih zajednica odvija po modelima nereligijskih aktera. Među posledicama je rast broja vernika koji imaju teorijski stav da Bog postoji, ali ne osećaju potrebu da veru praktikuju, pogotovo kroz podvig i askezu. Po nekim misliocima, religija je ontološki oslobodila ljude naturalističkih iluzija, ali se vremenom iz tog oslobađanja gubila sakralna dimenzija i preovladala socijalna, pa je danas zato suviše zastupljena falsifikovana, sekularizovana religija.

2. RELIGIJA, DRUŠTVO, POLITIKA, IDENTITETI I ETNICITET - U SRBIJI I NA BALKANU

2. 1. Specifičnosti Balkana kao graničnog/perifernog područja svetskih religija: Balkan je često bio poprište tragične verske, etničke i političke netrpeljivosti, sukoba, nedostatka dijaloga i nepoznavanja drugog i različitog, ali i mesto ži-vog susreta različitih zajednica koje vekovima opstaju na njemu. Često se naziva

„evropskim Bliskim Istokom“, jer judaizam, hrišćanstvo i islam ovde imaju dugo istorijsko trajanje, mada ne kao na samom Bliskom Istoku. Na Balkanu su se periodi suživota tri monoteističke religije, dramatičnije nego u većem delu Evrope smenjivali sa periodima sukobljavanja, izazivanim pre svega iz nereligijskih motiva, a i susretanja i sukobi su poprimali jači intenzitet. Iskustvo graničnog pojasa katolicizma, pravoslavlja i islama je ostavilo i pozitivne i negativne posledice na ovdašnja društva. Balkanski nacionalni mesijanizam je uglavnom posledica težnje nacionalnih elita da se širenjem svoje vere na račun inovernih preporuče centrima religije kojoj njihova nacija većinski pripada ili gravitira. To je umanjivalo njihove mogućnosti da realno sagledaju položaj i stanje društava koja predvode i doprinelo ukorenjivanju straha od drugog i osećanja sopstvene ugroženosti.

Življenje vere na Balkanu postavlja izazov i zadatak izgrađivanja suživota, ali su upitni kapaciteti graničnog područja za adekvatno suočavanje sa njima. Ono pruža manje mogućnosti za društveni i individualni razvoj, pa se ljudski i ostali potencijali razvijaju i koriste slabije nego u verskim i drugim centrima moći, koji često nemaju razumevanja za potrebe graničnih područja, čije kapacitete nekada instrumentalizuju zarad sopstvenih interesa. Položaj etničkih i religijskih manjina je naročito težak, a mnogim njihovim pripadnicima je manjinski status presudna odrednica životnih mogućnosti. Pozitivan efekat graničnog položaja je težnja ka očuvanju nasleđa i autentičnom praktikovanju vere kao njenoj najefikasnijoj odbrani, mada to nosi i rizike fokusiranja na ceremonijalnu i folklornu religioznost i otpora svim inovacijama.

2. 2. Situacija u Srbiji i okruženju: Iskustvo Balkana svedoči o često konfliktnom potencijalu prožimanja vere i nacije, pogotovo njenih političkih aspekata, jer je komunističko potiskivanje obe tradicije iz javnosti ojačalo već postojeće tendencije njihovog poistovećivanja. Pad komunističke ideologije i sistema je u bivšoj Jugoslaviji doneo „šok otkrivanja tradicije“, nekritičko, neizdiferencirano preuzimanje verskog i nacionalnog nasleđa i jačanje religioznog odnosa prema naciji, bez autentične religioznosti u širim krugovima. Naglo otkrivanje potisnutog identiteta velikom broju ljudi je „popunjavalo ideološki vakuum“ stvoren nestankom dotadašnje političke ideologije i često dovodio do prenaplašavanja razlika među etničkim i verskim zajednicama i do ekstremizma. Ovi procesi su intenzivirani nasilnim raspadom državnog okvira, koji mnogi pripisuju verskim konfliktima, iako je etnička komponenta bila izrazito dominantna u odnosu na versku, a obe su bile drastično instrumentalizovane radi ostvarivanja političkih i ekonomskih ciljeva. Uloga vere u genezi srpske i nekih susednih nacija je omogućila autoritarnim režimima da manipulišu verskim osećanjima, na šta crkve i verske zajednice usled višedecenijske marginalizacije nisu mogle da adekvatno odgovore. Srbija je uprkos tim događajima i njihovim posledicama i dalje izrazito multietnička i multireligijska država, pa je u njoj visoko relevantan odnos većine i manjina. U regulisanju ovih pitanja treba primeniti primere iz sveta, uz prilagođavanje uslovima i potrebama društva Srbije i pridržavanje univerzalnih demokratskih načela, u koje spadaju solidarnost većine prema manjinama i pozitivna diskriminacija. Nekada se harmonični odnosi verskih i

etničkih zajednica u srednjevekovnoj Srbiji ističu kao suprotnost sadašnjim problemima, koji se pripisuju sekularizaciji religije i udaljavanju od izvornih verskih i etničkih vrednosti u 19. i 20. veku.

2. 3. Predsekularizam umesto postsekularizma? Preispitivanjem sekularnog modela odnosa crkava i verskih zajednica sa državom, kao i religije sa ostalim društvenim sferama, u samim zemljama njegovog nastanka nastao je pojam „*postsekularizam*“ kojim se često opisuje sadašnje stanje. Postoje mišljenja da Srbija nije takvo društvo, jer nije kroz kontinuiran razvoj demokratije formulisala ni sekularni model. U bivšim komunističkim zemljama je demokratija znatno kasnila u odnosu na Zapad, a sredinom 20. veka je i ukinuta. Raniji nedemokratski režimi su mahom bili i verski utemeljeni, dok se komunizam oštro suprotstavljao religiji sa pozicija radikalno ateističke jednopartijske diktature. Taj sistem se bitno razlikovao od zapadnog sekularizma, pa stanje po njegovom nestanku neki nazivaju *predsekularnim*. Bitne determinante stanja u Srbiji su i danas posledice skorašnjih ratova i pometnog ideološkog vakuuma, dok veliki broj građana ne poznaje dovoljno ni verska učenja ni ulogu crkava i verskih zajednica i ostalih aktera u savremenoj demokratiji.

2. 4. Problemi političkog života Srbije: Nivo vladavine prava i primene zakona u Srbiji je nezadovoljavajući, zakonodavne promene nemaju očekivane efekte, politička odgovornost je slabo ukorenjena, ljudska prava u javnosti visoko politizovana, a mehanizmi njihove efektivne zaštite nerazvijeni. Reforme na mnogim poljima su radikalne i simultane, što otežava njihovo adekvatno sprovođenje i prihvatanje rezultata kod mnogih građana, naročito u ekonomskoj i socijalnoj sferi, usled neiskustva institucija u funkcionisanju tržišno-socijalne privrede. Interesovanje građana za politiku je nisko uprkos njenoj dominaciji nad društvom i velikim očekivanjima od nje. Aktivizam mladih, uključujući vernike, nerazvijen je i teorijski neutemeljen, što otežava stabilizaciju političkog života i ideološko profilisanje političke scene kroz korišćenje iskustava razvijenih demokratija. Demokratski poredak i društvena struktura su nestabilni, političke tradicije slabe, pa stranke često tek traže svoju poziciju i preduzimaju programski nedosledne ili ekstremne poteze. Pitanja strateške orijentacije zemlje i događaja iz prošlosti, oko kojih nema konsenzusa, vezuju energiju političkih aktera. Većina njih zauzima političke stavove na osnovu obrazaca slabo prepoznatljivih u okruženju i šire (npr. antiglobalistička desnica i globalistička levica), što im otežava saradnju sa akterima iz drugih zemalja.

2. 5. Problemi u društvenoj i političkoj ulozi crkava i verskih zajednica u Srbiji: Neki akteri negiraju svaki modernizacijski potencijal crkava i verskih zajednica, mahom nekritički preuzimajući iz drugih sredina stereotipe i predrasude o njihovoj nekompatibilnosti sa demokratijom, uz zanemarivanje realnosti u Srbiji. Usled istorijski uslovljene nacionalne komponente tradicija ovdašnjih crkava i verskih zajednica, one su često bliske naglašeno nacionalnim strankama, što je pospešeno neresenim statusnim pitanjima nekih teritorija i nacionalnih grupa u Srbiji i okruženju. Te tendencije nose rizike po međunacionalne, međuverske i političke odnose u multikulturalnim sredinama, naročito u politički turbulentnim trenucima, a i dovode

deo javnosti u nedoumice o osnovnoj misiji crkava i verskih zajednica. Deo aktera političke stavove crkava i verskih zajednica tumači kao dokaz njihovog političkog svrstavanja, osuđujući ga bez znatnijih pokušaja da sa njima nađe zajednički jezik, dok drugi akteri često pretenduju na monopol zastupanja njihovih stavova. To se uz povećanu društvenu relevantnost religije često tumači kao dokaz klerikalizacije, uprkos odsustva argumentovane debate i naučnih istraživanja o definisanju klerikalizma i njegovih društvenih preduslova. Deo medijski vrlo vidljivih aktera pretpostavljenim klerikalizmom pravda iznošenje antiteističkih stavova, usmerenih protiv svakog prisustva crkava i verskih zajednica u javnosti. To jača utisak o sukobu crkava i verskih zajednica i građanskog društva, što ne odgovara realnosti, već prilično ukorenjenim predrasudama.

U Srbiji nema klerikalne tradicije, ali ima tradicije uticaja politike i vlasti na crkve i verske zajednice i instrumentalizacije koju one nisu uvek u stanju da efikasno prekinu. Vezivanje uz stranke ili vlast može ugroziti osnovnu misiju i identitet crkava i verskih zajednica i odnos sa delom vernika, pa i izazvati raskole. Kontakti vlasti sa crkvama i verskim zajednicama su često protokolarni, politički motivisani, uz slabu institucionalnu saradnju na rešavanju realnih problema, mada je zakonski okvir omogućava. Ulogu crkava i verskih zajednica kao legitimnih učesnika društvenog života, sa pravom zastupanja i ostvarivanja legitimnih interesa, ne prepoznaju dovoljno ni one same ni veći na drugih aktera. To otežava uspostavljanje institucionalnog okvira za javni dijalog, usklađivanje i hijerarhizovanje posebnih interesa i postizanje konsenzusa oko opštih. Taj vid komunikacije je u Srbiji slabo razvijen, ne samo kod crkava i verskih zajednica. Institucionalni odnos crkava i verskih zajednica i vlasti se često poistovećuje sa vrednosno zasnovanim sučeljavanjem vere i politike u javnoj sferi, što otežava ukupno definisanje odnosa crkava i verskih zajednica sa ostalim akterima. Tome doprinose njihovo nedovoljno međusobno poznavanje, strah od drugoga i iracionalni i agresivni motivi i pristupi u javnim debatama o društvenoj ulozi crkava i verskih zajednica i religije, što pogoduje apsolutizaciji posebnih interesa. Modele odnosa države i crkava i verskih zajednica u demokratskim zemljama, pogotovo kooperativni model, nedovoljno poznaju čak i akteri koji se tim pitanjima aktivno bave i o njima se javno izjašnjavaju.

2. 6. Međuverški i međuetnički odnosi, položaj manjina: U Srbiji ima primera očuvanja dobrih međuverških i međuetničkih odnosa čak i u periodu skorašnjih ratova u zemlji i okruženju. U Sandžaku / Raškoj oblasti, bogatoj spomenicima pravoslavne i islamske duhovnosti, nije bilo oružanih sukoba Srba i Bošnjaka ni u tim vremenima, uprkos neposrednoj blizini ratnih područja. U Bačkoj je odsustvo sukoba teritorijalno izmešanih katolika, pravoslavnih i protestanata dopunjeno iskustvom izrazite etničke i jezičke heterogenosti Katoličke crkve, koja od davnina uspešno sprečava moguće probleme na tom polju. U obe regije međureligijski odnosi i dijalog poslednjih godina konstantno napreduju, što je u skladu sa autentičnim učenjima svih crkava i verskih zajednica.

Primedbe na položaj manjina u Srbiji se mahom odnose na zastupljenost u institucijama i još uvek u javnosti, pa i u medijima i školskim programima, prisutne ste-

reotipe, uz apele za prevazilaženje takvog stanja. Crkve i verske zajednice i etničke zajednice mogu delovanjem u medijima i školstvu efikasno poboljšati međusobne odnose. Uprkos izazovima kroz koje i sami prolaze u periodu tranzicije, globalizacije i informatičke revolucije, masovni mediji i školstvo još uvek imaju izuzetnu odgovornost za formiranje društvenih vrednosti, pa i onih vezanih za međureligijske i međuetničke odnose. Zato bi trebalo da u saradnji sa crkvama i verskim zajednicama, etničkim zajednicama i ostalim akterima promovišu njihov suživot, razumevanje, autentične vrednosti i saradnju, umesto nekadašnjih i aktuelnih sporova. Mediji često nemaju kapaciteta za primereno izveštavanje o religiji i učešću crkava i verskih zajednica u društvenom životu, usled politizacije, slabe tradicije delovanja u demokratiji i hirova medijskog tržišta koji dovode uredništva u iskušenje senzacionalizma i povlađivanja stereotipima. Crkve i verske zajednice su usled nedovoljnog iskustva ravnopravnog učešća u javnom životu, nespremljene za puno korišćenje potencijala medija za komunikaciju sa drugim akterima i javnošću, mada je to važan način prenošenja poruka do dela vernika.

2. 7. Prevazilaženje problema iz prošlosti: U pozitivne pomake spadaju mogućnosti date crkvama i verskim zajednicama Zakonom iz 2006. za obavljanje njihove osnovne misije i pratećih aktivnosti – graditeljskih, obrazovnih, izdavačkih itd. Demokratski politički okvir, aktivnost samih crkava i verskih zajednica koje su u kratkom periodu stekle značajna iskustva delovanja u njemu i sve češća komunikacija i saradnja sa vlastima i akterima građanskog društva, doprinele su njihovom stabilnom visokom društvenom ugledu i postepenom slabljenju i prevazilaženju pomenutih barijera i podela.

3. SARADNJA CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA SA JAVNIM VLASTIMA U SRBIJI

3. 1. Kontekst: U Srbiji ni po nestanku komunističkog sistema nije dovoljno razvijena sistemski utemeljena saradnja crkava i verskih zajednica sa vlastima u oblastima obrazovanja, socijalnog rada i zdravstva, pre svega usled nedovoljnog iskustva potencijalnih učesnika i nepostojanja odgovarajućeg institucionalnog okvira i mehanizama.

3. 2. Saradnja na polju obrazovanja: Vraćanjem verske nastave u škole 2001. godine su između vlasti i tradicionalnih crkava i verskih zajednica prvi put posle oktobra 2000. uspostavljeni partnerski odnosi. Verska nastava je 2002. od fakultativnog postala obavezno - izborni predmet čija je alternativa građansko vaspitanje, a učenici moraju odabrati jedan od ova dva predmeta. Time se želela obezbediti do tada ograničena sloboda javnog veroispovedanja bez njegovog nametanja. Deo javnosti sklon strogo sekularnom i ateističkom tumačenju demokratije, ljudskih prava i sloboda, ocenio je uvođenje verske nastave kao prenegli ustupak tradicional-

nim crkvama i verskim zajednicama, kojim se verska prava ne ostvaruju već se krše ateistima i netradicionalnim crkvama i verskim zajednicama. Argument o vraćenim pravima se, međutim, potkrepljuje rezultatima popisa iz 2002. (95% građana pripada nekoj crkvi ili verskoj zajednici, dok je 0,5% ateista) i podsećanjem na nevrata nje svojevremeno nasilno oduzete imovine crkava i verskih zajednica. Akteri ovih rasprava često različito razumeju pojedine koncepte, jer crkve i verske zajednice slobodu verskog obrazovanja tumače i kao mogućnost, koja postoji u mnogim demokratskim zemljama, da one same osnivaju punopravne obrazovne ustanove na kojima će se predavati i ostali predmeti, dok je oponenti tumače isključivo kao njihovo pravo da je izvode u verskim institucijama, van javnih škola. Slične rasprave se u nekim zemljama vode već više decenija ili čak vekova, a u nekima je njihova aktuelnost obnovljena dilemama o karakteru evropskog društva i civilizacije.

3. 2. 1. *Izazovi u sprovođenju nastave:* U praksi se pojavilo dosta problema, usled neiskustva u izvođenju verske nastave u školama, jer su od njenog ukidanja paradigme obrazovanja znatno promenjene pod jakim uticajem ideologije. U početku crkve i verske zajednice nisu imale dovoljan broj veroučitelja koji pored teološkog poseduju i obrazovanje iz pedagogije i metodike nastave. Danas je situacija znatno bolja, zahvaljujući verskom visokom školstvu. Veroučitelje, na osnovu procene njihove kompetentnosti i ličnih svojstava, odgovarajuće crkve i verske zajednice predlažu Ministarstvu prosvete, koje izdaje rešenja o njihovom postavljenju i vrši kontrolu nastavnog procesa. U Vladinoj Komisiji za uvođenje i nadgledanje veronauke u školama Srbije sve tradicionalne crkve i verske zajednice imaju predstavnike i nijedna bez odobrenja svih ostalih ne počinje sprovođenje svog programa verske nastave, u koje je inače uključeno i prezentovanje ostalih crkava i verskih zajednica. Nastavni programi i metodi se na osnovu iskustava i sugestija veroučitelja uspešno poboljšavaju i prilagođavaju potrebama i interesovanjima učenika, pa se pored često apstraktnih teoloških sadržaja uvode i podsticajni, npr. seksualnost i identitet kod srednjoškolaca, kao i takmičenja iz veronauke. Dosta nisko predznanje učenika je posledica nepostojanja verske nastave u školovanju njihovih roditelja, a samo u nekim sredinama je počela primena iskustava drugih zemalja (npr. Austrije) u davanju osnovne, uzrastu prilagođene pripreme verske pouke u obdaništima. Veroučitelji umesto ugovora o radnom odnosu na neodređeno vreme sklapaju sa Ministarstvom prosvete sukcesivne jednogodišnje ugovore, što ih dovodi u položaj neravnopravan sa drugim prosvetnim radnicima. U najtežoj su situaciji veroučiteljice, usled nemogućnosti ostvarivanja prava na plaćeno porodiljsko odsustvo. Zakonska regulativa propisuje održavanje verske nastave svake tradicionalne crkve i verske zajednice čak i u školama u kojima joj pripada samo jedan učenik. U praksi, stanje varira od škole do škole i rešenje nije sistemsko, već obično zavisi od odluke direktora. U neke škole dolaze veroučitelji iz susedne, dok se negde učenici određene veroispovesti iz različitih škola skupljaju u jednoj radi pohađanja verske nastave.

3. 2. 2. *Pitanje alternativnog predmeta:* U javnosti su česti prigovori na nemogućnost istovremenog pohađanja verske nastave i građanskog vaspitanja i upozorenja

da takvo rešenje veštački suprotstavlja versku i građansku sferu u životu učenika. Predložimo da se umesto konfesionalne verske nastave uvede nadkonfesionalni, multireligijski predmet posvećen religiji („istorija religija“, „religijska kultura“ i sl.) se skoro sve crkve i verske zajednice snažno protive, jer smatraju da bi to ugrozilo mogućnost upoznavanja učenika sa autentičnim izrazom vere i životom u njoj, što je po njima osnovni cilj verske nastave. Pominje se i mogućnost da se multikonfesionalni predmet posvećen religijskom obrazovanju ne uvede umesto konfesionalne verske nastave, već kao njena alternativa, u čemu bi taj predmet zamenio građansko vaspitanje. Učenici koji pohađaju versku nastavu pojedinih crkava i verskih zajednica ne moraju istovremeno biti i njihovi vernici. Odluku o pohađanju verske nastave ili građanskog vaspitanja donose roditelji osnovaca, pri polasku u prvi i peti razred, a srednjoškolci sami uz znanje roditelja, pri upisu u srednju školu. Ranije doneta odluka se može u svakoj od ovih prilika promeniti, što štiti slobodu izbora, ali može štetiti kontinuitetu obrazovanja. Veroučitelji i nastavnici građanskog vaspitanja često prezentuju roditeljima i učenicima nastavni program i metode da bi podstakli njihovo opredeljivanje za svoj predmet, što nekada, na sreću retko, dobija odlike kampanje, pa i pritiska. Pored pedagoškog obrazovanja veroučitelja, u javnosti se raspravlja i o obrazovnom profilu nastavnika građanskog vaspitanja. Oni ne stiču svoje kvalifikacije na fakultetima, već (nezavisno od predmeta koji inače predaju) na programima obuke i treninzima koje u saradnji sa Ministarstvom prosvete koncipiraju i sprovode nevladine organizacije koje se bave građanskim obrazovanjem.

3. 2. 3. Trendovi u sprovođenju verske nastave: Deo javnosti je predviđao da će verska nastava doprineti verskom i nacionalnom podvajanju učenika, dodatno ugroziti međunacionalne odnose i izazvati sukobe, ali su nadležni organi države i crkava i verskih zajednica uspešno sprečili takve pojave, čemu su doprineli razvoj međureligijskog dijaloga i ukupno popravljanje međunacionalnih odnosa. Podaci o pohađanju verske nastave i građanskog vaspitanja u različitim delovima Srbije i u okviru različitih crkava i verskih zajednica i etničkih zajednica nisu na sistematičan način objedinjeni. To otežava uvid u tendencije opredeljivanja učenika i roditelja, mada bi institucionalizovano i kontinuirano praćenje tih podataka bilo korisno za komparativnu analizu trendova kroz prostor i vreme i njihovo dovođenje u vezu sa strukturom stanovništva i drugim društvenim faktorima i njihovim promenama.

3. 3. Saradnja na polju zdravstva i rešavanja socijalnih problema: Učenja većine crkava i verskih zajednica su posvećena očuvanju ljudskog dostojanstva i brizi prema bližnjima, što je od davnina došlo do izražaja u njihovom delovanju, a u modernoj epohi i u radu verskih dobrotvornih organizacija i njihovoj institucionalizovanoj saradnji sa vlastima. Ta praksa je u Srbiji dobila maha u poslednje dve decenije, usled ponovnog otvaranja zakonskih mogućnosti, ali i posledica ratova u bivšoj Jugoslaviji, pre svega opadanja kapaciteta državnih službi i naglog porasta zdravstvenih i socijalnih potreba velikog broja ljudi, na šta se sada nadovezuje i svetska ekonomska kriza. Broj nezaposlenih i egzistencijalno ugroženih raste, kao i broj molbi za nužnu pomoć. Država će morati da se aktivnije posveti ovim problemima,

mada kao ni crkve i verske zajednice i njihove dobrotvorne organizacije, nema velikih finansijskih mogućnosti za pomoć ugroženima. Praksa specijalizovanja pojedinih sakralnih objekata za rad sa određenim ugroženim grupama je sve češća, kao i saradnja većih dobrotvornih organizacija različitih crkava i verskih zajednica.

3. 3. 1. *Institucionalni okvir saradnje sa vlastima i finansiranje aktivnosti*: Bilo je teškoća u uspostavljanju kontakata i sticanju poverenja na početku saradnje države i verskih dobrotvornih organizacija, koje i danas uglavnom sarađuju sa pojedinačnim javnim ustanovama ili njihovim organizacionim jedinicama, a ne sa resornim ministarstvima na institucionalno regulisan način. Ima primera odlične saradnje sa nekim jedinicama lokalne samouprave, koja se često širi i na druge sredine i institucionalizuje. Aktivnosti većine dobrotvornih organizacija još zavise od finansijske podrške iz inostranstva, pa nisu dugoročno održive, jer mnogi donatori pomeraju fokus na druge zemlje ili traže od dobrotvornih organizacija samofinansiranje ili ko-finansiranje bar dela aktivnosti.

Kvalitet usluga koje verske dobrotvorne organizacije pružaju ugroženim kategorijama je najvažnije pitanje vezano za njihov pristup budžetskim sredstvima. One su spremne za angažovanje na teškim problemima koje ostali često izbegavaju, ali traže da im se zvanično daju nadležnosti na poljima gde objektivno mogu delovati kvalitetnije od drugih aktera, pa i države.

3. 3. 2. *Rad sa najugroženijim kategorijama stanovništva*: Crkve i verske zajednice i njihove dobrotvorne organizacije žele da preuzmu punu odgovornost za deo stanovništva kome neke vrste pomoći niko drugi ne može pružiti. Primer su njihovi projekti za otvaranje bolnica za palijativno zbrinjavanje terminalno bolesnih osoba jer postojeće uglavnom nemaju uslove za dostojanstveno okončanje njihovih života, pa briga o njima pada na porodice. Briga dobrotvornih organizacija o terminalno bolesnim osobama bi rasteretila zdravstveni sistem i njegove ostale funkcije, npr. primarnu zdravstvenu zaštitu. Briga o starima je takođe polje prirodne saradnje države i verskih dobrotvornih organizacija.

Mnogi programi verskih dobrotvornih organizacija, koje finansiraju strani donatori, posvećeni su osobama koje žive sa HIV/sidom, dok vlasti uglavnom samo dozvoljavaju crkvama i verskim zajednicama da im pružaju versku pomoć u zdravstvenim ustanovama. Dobrotvorne organizacije u rad sa osobama koje žive sa HIV/sidom uglavnom uključuju volontere, a rad se odvija u zdravstvenim ustanovama, domovima samih osoba koje žive sa HIV/sidom i u široj zajednici, na pružanju materijalne, zdravstvene i verske pomoći, uključujući i časove veronauke koje koje po hađaju i drugi zainteresovani. Među osobama koje žive sa HIV/sidom u Srbiji po zvaničnim podacima nadležnih organa dominiraju homoseksualci i intravenozni zavisnici od narkotika, čiju situaciju deo javnosti tumači kao zasluženu kaznu, što povećava njihovu društvenu marginalizaciju i pogoršava njihovo stanje. Zato visok ugled crkava i verskih zajednica i njihova posvećenost radu sa osobama koje žive sa HIV/sidom doprinosi reintegraciji ovih grupa u društvo i jačanju njihovog samo-

pouzdanja ugroženog diskriminacijom, a ti efekti bi bili veći da postoji i senzibilitet medija za ove probleme. U velikom broju zdravstvenih ustanova nema adekvatnih uslova za lečenje ovih kategorija.

3. 3. 3. *Saradnja sa Vojskom Srbije*: Srbija još uvek ima opštu vojnu obavezu, pa je aktuelno pitanje verskih prava obveznika, kao i profesionalnih oficira, podoficira i vojnika. Verska služba je standard usvojen u armijama potencijalno partnerskih zemalja. Najveći broj pripadnika Vojske Srbije se izjasnio kao verujući, pa već u drugoj generaciji koja ima tu mogućnost 80% učenika Vojne gimnazije pohađa versku nastavu. Danas se poštuju normativna akta koja propisuju ishranu pripadnika Vojske Srbije u skladu sa pravilima tradicionalnih crkava i verskih zajednica kojima pripadaju, ali još uvek nema efikasne primene mehanizama za ostvarivanje njihovog prava na verski obred. Organizuju se poklonička putovanja profesionalnih pripadnika Vojske Srbije koji to žele, a održavaju se i redovna bogoslužjenja u jednom vojno-medicinskom objektu. Pravilom službe iz 2008. pripadnicima Vojske Srbije su dozvoljene posete verskim objektima i prisustvo obredima, nošenje manjih verskih obeležja ispod uniforme i korišćenje verske literature bez prava na propagiranje.

U armijama svih članica EU, kao i u BiH, zakonom je predviđen prijem vojnih sveštenika u jedinice u statusu profesionalnih oficira, što je bila praksa i u Kneževini i Kraljevini Srbiji. Danas pored Srbije samo nekoliko evropskih država to pitanje nije sistemski i dugoročno uredilo, a trenutno je u toku donošenje podzakonskih akata potrebnih za primenu zakona o ovim pitanjima. Postoji mogućnost civilnog služenja vojnog roka u pojedinim verskim objektima, što crkve i verske zajednice pozdravljaju.

4. PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE SARADNJE CRKAVA I VERSKIH ZAJEDNICA SA GRAĐANSKIM DRUŠTVOM I OSTALIM DRUŠTVENIM AKTERIMA

Radi rešavanja prethodno opisanih i analiziranih problema u širokom spektru oblasti društvenog života, crkve i verske zajednice, organizacije građanskog društva, institucije vlasti i ostali akteri treba da preuzmu niz mera i aktivnosti:

4. 1. Uvođenje i razvijanje prakse institucionalizovanog i kontinuiranog dijaloga: Nužno je započeti institucionalizovan, kontinuiran *dijalog* kompetentnih predstavnika crkava i verskih zajednica, etničkih zajednica, vlasti, građanskog društva i drugih relevantnih zainteresovanih struktura i aktera na svim nivoima, uz učešće donosilaca odluka i javnosti, kao autentičnu, otvorenu, poštenu i konstruktivnu raspravu o bitnim i konkretnim pitanjima i problemima, sa ciljem da se razreše na dobro učesnika i celog društva. Dijalog treba usmeriti ka prevazilaženju postojećih nerazumevanja i prevenciji novih, afirmaciji zajedničkih vrednosti i uzajamnog poštovanja.

Uslovi uspešnog dijaloga su realni i konkretni ciljevi, unapred poznata i jasna pravila i procedure, puna jednakost prava i obaveza učesnika, njihova dobra utemeljenost u sopstvenom nasleđu i idejama, međusobno upoznavanje i prihvatanje, prevazilaženje predrasuda, nenametanje sopstvenih shvatanja i priznavanje grešaka i slabosti. Dijalog među crkvama i verskim zajednicama i njih sa drugim akterima treba pospešiti formiranjem *međureligijskog tela* koje bi ga iniciralo, sprovodilo i svojim autoritetom povećalo relevantnost njegovih rezultata.

4. 2. Upoznavanje stručne i šire javnosti sa nedovoljno poznatim aspektima tema vezanih za društvenu i političku ulogu crkava i verskih zajednica: Kvalitet dijaloga i prava i slobode javnog ispoljavanja vere treba osnažiti upoznavanjem javnosti sa savremenim modelima odnosa crkava i verskih zajednica i države i mogućnostima njihovog prilagođavanja potrebama društva u Srbiji, kroz saradnju crkava i verskih zajednica, političkih aktera i stručnjaka iz pravnih i društvenih nauka. Treba odmah pokrenuti stručno i javno razmatranje tema: *Religija između privatnog, javnog i državnog; Religija u procesima modernizacije; Religija i mediji; Potencijali modela kooperativne odvojenosti crkava i verskih zajednica i države*, na stručnim skupovima, u medijima, kroz publikacije i redovnu aktivnost relevantnih institucija i organizacija.

4. 3. Uspostavljanje dijaloga crkava i verskih zajednica sa akterima sa različitih delova političkog spektra i jačanje građanskog i političkog aktivizma verskog usmerenja: Crkve i verske zajednice treba da uspostave dijalog i sa političkim akterima sa kojima do sada nisu imale bliske političke stavove, pa ni kontakte, radi ublažavanja utiska dela javnosti o njihovoj političkoj pristrasnosti, naglašavanja načelne političke neutralnosti i mogućeg otvaranja novih polja za saradnju na rešavanju konkretnih društvenih problema na osnovu do sada neprepoznatih bliskosti stavova i vrednosti (npr. socijalna pravda). Društveni akteri koji iznose antiteističke stavove, usmerene direktno protiv crkava i verskih zajednica i svakog njihovog prisustva u javnom životu bi promenom takve prakse mogli da ublaže utisak dela javnosti o njihovom antiteističkom usmerenju, ali i da uspostave dijalog sa crkvama i verskim zajednicama o spornim pitanjima i o pitanjima oko kojih se može postići saglasnost. Organizacije građanskog društva koje imaju razvijenu saradnju sa crkvama i verskim zajednicama treba da budu inicijatori tog dijaloga radi lakšeg prevazilaženja predrasuda i razlika koje onemogućuju produktivnu komunikaciju i saradnju.

Crkve i verske zajednice treba da, bez formalnog vezivanja za stranke i organizacije, podrže angažovanje svojih vernika u društvenom životu, kako bi bez njihove direktne politizacije u javnoj sferi bili zastupani i religijski zasnovani stavovi, ideje i interesi. Crkve i verske zajednice treba da doprinesu i jačanju društvene kohezije, izražavanjem još veće solidarnosti i brige za što širi krug ugroženih, u najboljoj tradiciji verskog asketizma. One treba da unutar svoje institucionalne strukture definišu sopstvenu ulogu i položaj u društvu i da o njoj što bolje upoznaju vernike i javnost.

4. 4. Saradnja na prevazilaženju i prevenciji podela i sukoba: Svi pomenuti akteri treba da promovišu u domaćoj i stranoj javnosti Balkan kao prostor susretanja

religija, nacija i kultura radi punog korišćenja potencijala tog položaja u uspostavljanju veza među njima i u nuđenju rešenja za sukobe u drugim delovima sveta na osnovu ovdašnjih iskustava, ali i ukazivanja na rizike svojstvene graničnim područjima. Mediji treba da budu osetljivi, profesionalni i odgovorni u izveštavanju o crkvama i verskim zajednicama i etničkim zajednicama, izbegavajući senzacionalizam i fokus na sukobe, promovišući duh dobronamernosti, solidarnosti, upoznavanja, razumevanja i prihvatanja drugog i izveštavajući o primerima ispoljavanja takvog duha. Crkve i verske zajednice i mediji, uključujući i verske, treba da učestvuju u što više zajedničkih obrazovnih, debatnih i drugih aktivnosti, radi uzajamnog učenja i prevazilaženja postojećih nesporazuma. Obrazovni sistem treba da u nastavne programe unosi više sadržaja koji afirmišu versku i etničku raznolikost Srbije i da isključi diskriminatorne i one koji doprinose negativnim stereotipima.

Akteri građanskog društva treba da osnažuju demokratizaciju društva, zaštitu ljudskih prava, uključujući i verska, promociju međureligijske i međuetničke tolerancije i suživota, izgradnju mira i razrešavanje i prevenciju konflikata. Vlasti treba da imaju ravnopravan pristup prema svim crkvama i verskim zajednicama i etničkim zajednicama i da im omogućuje jednake šanse kroz adekvatan zakonski okvir i primerene i efikasne institucije. Crkve i verske zajednice treba da se oslanjaju na pomoć države samo kod problema koje same ne mogu rešiti, ali i da sa njom saraduju na dobrobiti društva, pre svega na humanitarnom polju.

4. 5. Negovanje autentičnih religijskih i kulturnih vrednosti: Crkve i verske zajednice treba da vernicima i javnosti predstave suštinu autentičnih religijskih vrednosti, nasleđa i tradicije i njihovu razliku u odnosu na nereligijski (društveni, institucionalni, identitet-ski, običajni) okvir koji ih prati, koji se često doživljava kao najbitniji aspekt vere, mada je uglavnom uzrokovan njenom sekularizacijom. One treba i da edukuju o razlikama između religije i vere, humanističkom aspektu verskih učenja, njihovom odnosu prema ljudskoj slobodi i o izneveravanju i funkcionalnom razumevanju temeljnih religijskih vrednosti i načela kao glavnom uzroku verskih sukoba. Dijalog sa drugima treba da omasove upućivanjem vernika u njegovu vrednost i poželjnost. Legitimni predstavnici etničkih zajednica treba da razvijaju svest o autentičnim vrednostima svog identiteta i kulture, ali i respekta prema veri, kulturi i tradiciji drugih, radi uvida u zajedničke interese građana Srbije i shvatanja različitosti kao komparativne prednosti verski i etnički pluralnih sredina.

4. 6. Saradnja na efikasnom ostvarivanju verskih i ostalih ljudskih prava i potreba građana:

- Efektivno ostvarivanje prava na pohađanje verske nastave treba obezbediti bez obzira na broj učenika koji pripadaju pojedinim tradicionalnim crkvama i verskim zajednicama u određenim sredinama, a osnove verske nastave treba uvesti i u predškolske ustanove.
- Uslov trajnog zaposlenja veroučitelja treba i dalje da bude odobrenje nadležnih verskih vlasti, ali od tog trenutka njihov status treba da bude ravnopravan sa ostalim prosvetnim radnicima.

- Treba sistematično objediniti, obrađivati i analizirati podatke o sprovođenju VN, kako bi se na osnovu analiza formulisali predlozi nadležnim organima za njeno poboljšanje. Treba uvesti i redovne procedure evaluiranja verske nastave od strane veroučitelja, nadležnih organa Ministarstva prosvete i samih crkava i verskih zajednica, u skladu sa evaluacionim procedurama koje se primenjuju kod ostalih školskih predmeta.
- Pored same dozvole prisustva verskih službenika u bolnicama, vojnim jedinicama, zatvorima i socijalnim ustanovama, to prisustvo treba sistemski utemeljiti kao trajno održivo, uz korišćenje iskustava iz drugih zemalja.
- Crkve i verske zajednice treba da koordinirano, u saradnji sa medijima koja bi uključila i edukaciju novinara, javnosti objektivno predstavljaju rezultate saradnje sa ostalim društvenim akterima, kako bi odgovorile na uvrežene predrasude o svojoj društvenoj ulozi. Još snažniji fokus treba da stave na rešavanje socijalnih i ostalih problema, pre svega ugroženih grupa stanovništva.
- Dobrotvorni rad crkava i verskih zajednica treba, kada je god moguće, obavljati u njihovoj saradnji, uz jačanje međusobnog poverenja i solidarnosti među vernicima i ostalim građanima. Crkve i verske zajednice nude i pružaju pomoć svima, bez obzira na njihovu versku pripadnost.
- Država treba da potpunom restitucijom imovine crkava i verskih zajednica omogućí efektivno obavljanje njihovih dobrotvornih delatnosti, na dobrobit ugroženih kategorija stanovništva i društva u celini.

Beogradska otvorena škola i Hrišćanski kulturni centar organizovale su uz podršku Delegacije Evropske komisije u Srbiji konferenciju „Crkve i verske zajednice i građansko društvo za osnaživanje ljudskih prava i demokratije u Srbiji“. Konferencija je održana u Vrnjačkoj Banji, od 25. do 28. marta 2009. Inicijalna verzija ovog dokumenta je nastala na osnovu izlaganja i rasprava u okviru radnih grupa koje su se bavila temama „Crkve i verske zajednice i javne vlasti – prožimanje, konfrontacija ili partnerstvo?“, „Crkve i verske zajednice u društvenom i političkom životu“ i „Religija i etnički identitet – univerzalno i partikularno u realnom svetu“.

Ovaj predlog za praktičnu politiku je izrađen uz finansijsku podršku Evropske Unije. Za sadržaj ovog predloga za praktičnu politiku je odgovorna isključivo Beogradska otvorena škola i ni pod kojim okolnostima se ne može smatrati da izražava stavove Evropske Unije.

This policy paper has been produced with the financial assistance of the European Union. The contents of this policy paper are the sole responsibility of the Belgrade Open School and can under no circumstances be regarded as reflecting the position of the European Union.